

RADOŚĆ KOMENTOWANIA

JANUSZ DANECKI

Warsaw School of Social Sciences and Humanities (SWPS)

W europejskiej kulturze naukowej, zwłaszcza współczesnej, uważa się, że komentowanie cudzych dzieł jest pracą mało oryginalną, a na pewno nie twórczą. Podobnie jak komentowanie traktuje się tłumaczenie z innych języków i wydawanie tekstów. Uważa się, że jest to praca zapewne pożyteczna, ale co najwyżej usługowa, a na pewno naśladowcza.

Zdrowy rozsądek podpowiada, że może to być prawda. Ale czy na pewno? Na przykładzie komentowania dwóch dzieł z zakresu klasycznego językoznawstwa arabskiego chciałbym pokazać znaczenie, jakie komentowanie i objaśnianie ma dla kultury, a także postawić tezę, że jest to równie twórcza działalność jak wszelka inna. Skupię się na komentowaniu dzieł gramatycznych, a nie na przekładach z jednego języka na inny, choć uważam, że przekłady miewają równie wielkie znaczenie jak prace oryginalne¹.

Komentarz w wielu wypadkach nabiera wartości większej niż samo dzieło, często też inaczej funkcjonuje w kulturze niż oryginał. Myśl Platona i Arystotelesa w ujęciu Ibn Ruszda (zm. 1198) przekształciła się w awerroizm i odegrała znaczącą rolę w Europie. Często też dzieła nie istnieją bez komentarza. E. Auerbach mówił o *Deutungsbedürftigkeit*: oryginalne dzieła mają w sobie zapisaną konieczność komentowania i bez komentarza w zasadzie nie istnieją².

W języku arabskim istnieje kilka terminów określających komentarz. Specjalną grupę stanowi egzegeza Koranu. Nazywa się ona *tafsir* lub – rzadziej – *ta'wil*. *Tafsir* jest zapożyczeniem z języka aramejskiego (od czasownika *peszar/paszszar*)

¹ Wystarczy przypomnieć Biblię. W kręgu kultury muzułmańskiej tłumaczenia są równie wysoko cenione jak oryginały. Z jednym wyjątkiem: przekłady Koranu uważane są za bezwartościowe.

² „... tekst biblijny poprzez własną treść domaga się interpretacji” – E. Auerbach, *Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu*, przełożył Zbigniew Żabicki, wyd. II, Warszawa, s. 41. Do muzułmańskiej egzegezy to pojęcie wprowadza J. Wansbrough, *Quranic Studies. Sources and methods of scriptural interpretation*, Oxford 1977, s. 100.

i oznacza odkrywanie czegoś ukrytego. Drugi termin *ta'wil* etymologicznie oznacza szukanie początków i jest pochodzenia arabskiego. Obu wyrazów – *tafsir* i *ta'wil* – używa się niemal wyłącznie w odniesieniu do egzegezy koranicznej. Komentowanie dzieł innych niż Koran najczęściej nazywa się *szarh*, a więc ujawnianie. Na tym jednak nie kończą się rozróżnienia, ponieważ można również komentować *szarh*, a to zwykle nazywa się *taliq* albo *taliqa* czyli dodawanie – np. uwag, uzupełnień. Jeszcze innym sposobem komentowania *szarhu* było dodawanie glos zwane *haszija*. Różnice w metodzie między tymi sposobami nie wydają się istotne, liczy się bowiem status komentowanego materiału. Jeśli coś już jest *szarhem*, to nie można pisać do tego *szarhu*, więc pisze się uzupełnienie lub dodaje marginalia. Inny charakter mają dzieła określane mianem *mustadrak* lub *istidrak* – poprawki. Są to swoiste *corrigenda* uzupełniające i poprawiające teksty oryginalne.

W arabskiej myśli językoznawczej stosowano te piętrowe metody objaśniania, choć typowe stały się dopiero dla kultury literackiej czasów poklasycznych, a więc pojawiają się od XII wieku. Wpierw istniał samodzielny *tafsir* (egzegeza koraniczna) i *szarh* (komentarz), a potem inne formy komentarzy. Komentowano wszystko, poczynając od dzieł literackich przez filozoficzne, teologiczne, prawnicze po językoznawcze.

Klasyczna gramatyka arabska powstała w VIII wieku. Autorem pierwszej pełnej gramatyki języka arabskiego jest Pers Sibawajhi (zm. 180/796)³ – *homo unius libri*: jego gramatyka zatytułowana po prostu *Al-Kitab* czyli Księga jest jedynym jego dziełem. Jest to dzieło, które powstało niemal *ex nihilo*. Nie zachowały się też żadne wcześniejsze opracowania gramatyki. Wprawdzie Sibawajhi cytuje kilku swoich poprzedników i ich idee, ale odnosi się wrażenie, że były to przekazy ustne bardziej niż pisane.

„Księga” Sibawajhiego doczekała się komentarzy, z których najpóźniejsze pochodzą z XIII wieku. Za najważniejsze uważa się: *Szarh Kitab Sibawajhi* As-Sirafiego (zm. 368/979)⁴, *Ta'liqa ala Kitab Sibawajhi* Abu 'Alego al-Farisiego (zm. 384/985)⁵ oraz *Szarh Kitab Sibawajhi* Ar-Rummaniego (zm. 377/994)⁶. W późniejszym okresie ośrodkiem kultury staje się arabska Hiszpania. Stamtąd pochodził Asz-Szantamari (zm. 476/1083), autor jedynego komentarza noszącego nazwę *tafsir*: *Asz-Szantamari, An-Nukat fi tafsir Kitab Sibawajhi wa-tabjijn al-chafi min lafzihi wa-szarh abjatihi wa-gharibih* (Zagadnienia egzegezy Księgi

³ Podaję dwie daty: pierwsza to rok hidżry, druga – n.e.

⁴ Istnieją dwa wydania tego komentarza: Abu Sa'id as-Sirafi, *Szarh Kitab Sibawajhi*, t. I: oprac. Ramadan Abd at-Tawwab i Muhammad Fahmi Hidzazi, Kair 1987, t. II: oprac. Ramadan Abd at-Tawwab, Kair 1990; Abu Sa'id as-Sirafi, *Szarh Kitab Sibawajhi*, t. I–V, oprac. Ahmad Hasan Mahdali i Ali Sajjid Ali, Bejrut 2008.

⁵ Abu 'Ali al-Farisi, *Ta'liqa 'ala Kitab Sibawajhi*, oprac. 'Awad Ibn Hamd al-Quzi, t. I–VI, Kair 1990–1996.

⁶ Ar-Rummani, *Szarh Kitab Sibawajhi*, t. I-II, oprac. Muhammad Ibrahim Jusuf Szajba, Mekka 1413–1414 A.H.

Sibawajhiego oraz uwidocznienie jego ukrytych wyrażań i wyjaśnienie wersetów oraz dziwnych słów). Z Sewilli pochodził gramatyk o przezwisku Ibn Charuf (zm. 609/1212) autor komentarza zatytułowanego *Tanqih al-albab fi szarh ghawamid al-Kitab* (Oświecenie umysłów, czyli objaśnienie niejasności Księgi). Ostatni znany komentarz wyszedł spod pióra Berbera z Fezu – Saliha Ibn Muhammada (zm. 653/1255)⁷.

W późniejszych wiekach „Księgę”, wychwalaną przez wszystkich, pokrywa kurz milczenia. Zaczyna się moda na inny styl opisu gramatycznego, terminologia Sibawajhiego zostaje albo pominięta albo zmodyfikowana. Powstały liczne typy opisów, z których jeden – rozpoczęty przez Ibn Malika – należy do najpopularniejszych.

Ibn Malika zalicza się do późnego okresu rozwoju arabskiej myśli gramatycznej. Pochodził z arabskiej Hiszpanii – urodził się w Jaen w 600/1203 roku, ale większość życia spędził w Syrii, gdzie umarł w 672/1274 roku. Napisał ponad 50 dzieł wyłącznie z zakresu morfologii, fleksji, składni i leksyki języka arabskiego, co w nauce arabskiej jest zaskakujące, autorzy bowiem uwielbiali pisać na tematy pokrewne i rzadko się trzymali jednego tematu. Wielkie znaczenie ma jego opis gramatyki pt. *Tashil al-fawa'id wa-takmil al-maqasid* (Przynoszenie korzyści i uzupełnienie celów). Ibn Malik wpadł jednak na pomysł, by gramatykę również przedstawić w formie wierszowanej. Wzorem był dla niego prawdopodobnie inny damasceńczyk pochodzący z Afryki Północnej – Ibn Mu'ti (zm. 628/1231), autor popularnej wierszowanej gramatyki arabskiej pt. *Ad-Durra al-alfijja fi 'ilm al-'arabijja* (Tysięczna perła czyli wiedza o języku arabskim)⁸. O jej popularności świadczy 17 komentarzy, jakie powstały w ciągu następnych dwóch wieków⁹. Potem komentarze już nie powstawały, bo zaćmiła je sława Ibn Malika. Ibn Malik zatytułował swoją pierwszą wierszowaną gramatykę języka arabskiego *Al-Kafija asz-szafija fi an-nahw wa-as-sarf* (Dzieło wystarczające i jasne o morfologii i składni). Okazało się ono jednak nieco zbyt długie – liczyło trzy tysiące wierszy, więc napisał jego wersję skróconą, którą nazwał *Chulasa fi ilmaj an-nahw wa-at-tasrif* (Streszczenie nauki morfologii i składni), nazywano ją jednak „Tysięcznica” – *Al-Alfijja*, liczyła bowiem tysiąc wierszy. Nic bardziej banalnego nie mógł zrobić, ale w kulturze, w której pamięć była w cenie, takie dzieło też było cenione. Dzięki tej książce wszedł do kultury muzułmańskiej i arabskiej.

Niestety, streszczenie gramatyki arabskiej w tysiącu wierszowanych zdaniach sprawiło, że wprawdzie łatwo było się go nauczyć na pamięć, ale jednak trudno zrozumieć. Dlatego zaczęto pisać komentarze do *Alfijji*. W tych czasach kome-

⁷ Wydany i opracowany w 2003 roku przez At-Tuwajdziriego jako rozprawa doktorska na Uniwersytecie Umm al-Qura w Mekce.

⁸ Po raz pierwszy wydana przez K. V. Zetterstéena: *Die Alfije des Ibn Mu'ti nach den Handschriften von Berlin, Escorial und Leiden*, Lipsk 1900.

⁹ Wymienia je Muhsin Ibn Salim al-'Umajri w *Szarh ad-Durra al-Alfijja li...An-Nili*, Mekka 1419 A.H. (1998), t. I, s. 19–24.

tarze były szczególnie cenione. Powstałe w XII w. rewolucyjne idee Awerroesa, który jedynie komentował Platona i Arystotelesa, okazały się twórcze, a nie od-twórcze, bo rozwijały myśl Greków na gruncie muzułmańskim i w odniesieniu do czasów współczesnych Awerroesowi.

Doliczono się, że powstało co najmniej 50 komentarzy do *Alfijji*, przy czym najpopularniejsze doczekały się jeszcze glos, a więc i same były komentowane¹⁰. Dzięki tym komentarzom na nowo opracowano opis gramatyczny języka arabskiego, celem bowiem nie był już opis teoretyczny jak u Sibawajhiego, lecz praktyka nauczania gramatyki. Do dzisiaj gramatyka na uczelniach arabskich odwołuje się do pomysłów zrodzonych w tych komentarzach.

Niemal każdy region świata arabskiego uznał za punkt honoru stworzyć własne komentarze. Najwięcej powstało w okresie od XIII do XV w. w mame-luckim Egipcie, w którym nastąpił rozkwit kultury arabskiej.

Jako pierwszy *Alfijję* skomentował sam autor, ale jego komentarz się nie zachował. Natomiast zachował się też komentarz syna Ibn Malika – Badr ad-Dina (zm. 686/1287), nazywanego zwykle Ibn an-Nazim czyli Synem Autora¹¹.

Abu Hajjan (zm. 745/1344 w Kairze) był jednym ze słynniejszych komentatorów *Alfijji* i *Tashilu* Ibn Malika. Urodził się w Grenadzie w 654/1253 roku hidżry. Był filologiem-językoznawcą, zajmował się gramatyką języka arabskiego, a dokładnie tym, co się nazywa *i'rab* i *sarf*. Pierwszy termin oznacza mniej więcej fleksję, a drugi słowotwórstwo i składnię. Głównym jego dziełem gramatycznym jest *Tazjil wa-takmil fi szarh At-Tashil* (Kontynuacja i uzupełnienie: Komentarz do *Tashilu*)¹². Jest to komentarz do dzieła Ibn Malika *Tashil al-fawa'id wa-takmil al-maqasid*. Popularność komentarza Abu Hajjana wyszła poza świat arabski: ukazał się jego przekład angielski dokonany przez Sidneya Glazera¹³, a w Niemczech powstały dwie rozprawy doktorskie na jego temat¹⁴.

Za twórcę poklasycznego językoznawstwa arabskiego uchodzi Egipcjanin Ibn Hiszam (zm. 761/1359), nic dziwnego, że go nazywano drugim Sibawajhim. Napisał gramatykę w nowym stylu pt. *Mughni al-labib fi kutub al-a'arib* „Wzbo-gacenie człowieka mądrego: o księgach Arabów”. Jest to gramatyka na nowo

¹⁰ Tych 50 komentarzy (nie licząc glos i dodatków) wymienia Abd ar-Rahman Ali Sulajman we wstępie do *Taudih al-maqasid wa-al-masalik bi-szarh Alfijjat Ibn Malik* Al-Muradięo, Kair 2001, s. 48–59.

¹¹ Ostatnie, najlepsze jak na razie wydanie: *Szarh Ibn an-Nazim Ala Alfijjat Ibn Malik*, oprac. Muhammad Basil 'Ujun as-Sud, Bejrut 2000.

¹² Korzystam z wydania: Abu Hajjan *Tazjil wa-takmil fi szarh At-Tashil*, oprac. Hasan Hindawi, t. I–VI, Damaszek 2005, Dar al-Qalam.

¹³ Sidney Glazer, *Manhaj as-Salik: Abu Hayyan's Commentary to the Alfijya of Ibn Malik: Kitab Manhaj as-salik fi 'l-kalam 'ala Alfijyat Ibn Malik. Critically edited by Sidney Glazer*, American Oriental Society, New Haven 1947.

¹⁴ Christiane Gille, *Das Kapitel 'al-Mausul' (Das Relativum) aus dem 'Manhag as-salik' des Grammatikers Abu Haiyan al-Garnati (1256–1344)*, Hildesheim 1995 oraz: Anette Bergter, *Das Kapitel inna wa-ahawatuha aus dem 'Manhag as-salik' des Grammatikers Abu Hayyan al-Garnati (1256–1344)*, Hildesheim 1988.

ujmująca dotychczasowy arabski dorobek językoznawczy¹⁵. Nim jednak Ibn Hiszam stworzył swoją gramatykę, napisał dwa komentarze do *Alfijji*: *Audah al-masalik ila Alfijjat Ibn Malik* (Najjaśniejsza droga do *Alfijji* Ibn Malika) oraz *Daf' al-chasasa 'an qurra' al-Chulasa* (Odsunięcie braków od czytelników Streszczenia). Jego własna gramatyka w znacznej mierze opiera się na opracowaniach Ibn Malika, którego pomysły językoznawcze rozwija i wzbogaca¹⁶.

Al-Muradi (749/1347) zwany Ibn Umm Kasim urodził się w Egipcie, choć rodzina pochodziła z Maghrebu. Jego komentarz zatytułowany *Taudih al-maqasid wa-al-masalik bi-szarh Alfijjat Ibn Malik* (Objaśnienie celów i dróg czyli wyjaśnienie *Alfijji* Ibn Malika): „Jest to skrócone objaśnienie celów *Alfijji* Ibn Malika – oby najwyższy Bóg się nad nim zmiłował! – aby dla tych, którzy ją studiują jasne stały się jej znaczenia i ujawniły się jej uroki tym, którzy znają ją na pamięć. Jeden z tych, którzy znają to dzieło na pamięć, poprosił mnie, bym ujawnił korzyści płynące z jej słów. Chętnie to uczyniłem, mając nadzieję na pochwałę i pragnąc ją przybliżyć studentom. Boga proszę o pomoc, on przynosi powołanie i wspomaga.”

Ibn 'Aqil (769/1367) był z pochodzenia Persem, ale pracował w Egipcie. Dziełem jego życia jest komentarz do *Alfijji* Ibn Malika, choć jest też autorem komentarza do Koranu. Ibn 'Aqil, jak powiada S. Glazer, trafił w gusta odbiorców swoją metodą prezentacji gramatyki, a jego komentarz szybko przyćmił inne¹⁷.

Al-Makkudi pochodził z marokańskiego Fezu (ur. 726/1325), gdzie umarł w 807/1404 roku. Jego *Szarh Alfijjat Ibn Malik* jest wyjątkowo krótki i zwięzły, napisany jasno i prosto, doczekał się więc co najmniej czterech uzupełnień¹⁸. Al-Makkudi mówi prosto i jasno: „Jest to skrócony komentarz do *Alfijji* Ibn Malika o jasno wytyczonych celach i określonych metodach. Dzięki niemu rozumie się zawarte w niej słowa, a uczący się jej na pamięć pojmą jej znaczenia. Wersety podano w pełnych formach gramatycznych i przybliżono pominięte wyrażenia, nie dodając jednak nowych i nie uzupełniając innymi...”¹⁹

Są też komentarze dotychczas nie wydane pozostające w rękopisach, jak na przykład *Haszijat ala Alfijjat Ibn Malik* marokańskiego autora Jasina Ibn Zajn ad-Dina al-Alimiego (zm. 1061/1650)²⁰.

Jednym z ostatnich komentatorów okresu poklasycznego był słynny egipski polihistor i gramatyk Dżalal ad-Din as-Sujuti (zm. 911/1505) pt. *Al-Bahdża al-mardijja fi szarh Al-Alfijja* (Radosne zadowolenie z komentowania *Alfijji*).

¹⁵ Adrian Gully, *Grammar and Semantics in Medieval Arabic: A Study of Ibn Hisham's "Mughni l-Labib"*, Londyn 1995.

¹⁶ Na ten temat Nabil Muhammad Abu 'Amsza, *Asar musannafat Ibn Malik fi Mughni al-labib mimma lam jusarrah bihi Ibn Hiszam*, „Madzallat Dżami' at Dimaszq”, t. 20, nr 3–4, 2004, s. 13–50.

¹⁷ Sidney Glazer, *The Alfijya-commentaries of Ibn 'Aqil and Abu Hayyan*, „The Muslim World”, nr 31/4, 1941, s. 400.

¹⁸ Wymienia je Fatima ar-Radzihi, *Szarh al-Makkudi 'ala Alfijjat Ibn Malik*, Kuwejt 1993, t. I, s. 42–43.

¹⁹ Tamże, s. 73.

²⁰ Rękopis z XII w. hidzry znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Króla Su'uda w Rijadzie, nr 513Q.

O komentowaniu *Alfijji* nie zapomina się do dziś. Niedawno ukazał się oryginalny komentarz do *Alfijji* pióra Abu Farisa ad-Dahdaha pt. *Szarh Alfijjat Ibn Malik* (Rijad 2004), w którym komentator odtwarza idee Ibn Malika w formie tabel i rysunków.

W Egipcie, gdzie pobierałem nauki, najpopularniejszym podręcznikiem uniwersyteckim gramatyki arabskiej był i nadal pozostaje komentarz Al-Aszmuniego do *Alfijji* Ibn Malika. Al-Aszmuni był Egipcjaninem, żył w XV wieku (w latach 1435–1495/838–900). Swoje dzieło Al-Aszmuni zaczyna pompatycznie: „Oto doskonały i oryginalny komentarz do *Alfijji* Ibn Malika. Wytycza jej cele i objaśnia drogi, łącząc je ze sobą tak, jak duch łączy się z ciałem. Ten komentarz jest jak odwaga w obliczu lwa. Unosząca się zapach zawarty w opisach jego treści jest pełen aromatów, a księżyc szczegółów jaśnieje nad wieżami jego znaczeń. Nie ma tu nudnej przesady ani haniebnych opuszczeń („ponieważ między tymi dwoma leży to, co słuszne” – Koran, Furqan 67). Nazwałem go „Droga wędrowca do *Alfijji* Ibn Malika”. Nie szczędziłem trudu w poprawianiu tego dzieła, jego uzupełnianiu, objaśnianiu i przybliżaniu. Proszę Boga, by wyrażało prawdę przed Jego szlachetnym obliczem, i aby ten, kto do niego zajrzy, mógł z niego skorzystać z czystym sercem.”

Mimo tych zapewnień komentarz Al-Aszmuniego w nauczaniu uniwersyteckim uznano za zbyt trudny, więc posługiwano się *Glosą* do niego napisaną również przez Egipcjanina As-Sabbana, który żył w XVIII wieku (zm. 1206/1792). Jego komentarz do komentarza Al-Aszmuniego nosi tytuł *Haszija ala Szarh al-Aszmuni ala Al-Alfijja* – *Glosa do Komentarza do Alfijji* Al-Aszmuniego. Celem, jaki sobie wyznaczył, było streszczenie poglądów poprzedników na temat *Komentarza* Al-Aszmuniego i poprawienie ich błędnych interpretacji. Niestety, nie wiemy, kim byli ci poprzednicy, ponieważ As-Sabban określa ich słowem *ba'd* ktoś”.

Choć nazwa glosa – *haszija* – oznacza notatki na marginesach, jednak w wypadku As-Sabbana nie są to wcale notatki, lecz również – jak *Komentarz* Al-Aszmuniego – odrębne dzieło gramatyczne. As-Sabban zaczyna swoje rozważania w równie kwiecistym stylu jak Al-Aszmuni: „Powiada człowiek pragnący wybaczenia – Muhammad Ibn ‘Ali as-Sabban, oby Bóg wybaczył mu jego grzechy i ukrył przed wiedzącymi jego niedostatki: To są szlachetne glosy i wspańiałe i wzniosłe ustalenia a także doskonałe uzupełnienia poświęcone *Komentarzowi* wielkiego uczonego Nur ad-Dina Abu al-Hasana Alego Ibn Muhammada al-Aszmuniego, szafi’ity, do *Alfijji* imama Ibn Malika. Z wielką troską pochylałem się nad budową tego dzieła i jego znaczeniami. Streściłem istotę tego, co na jego temat napisali wybitni szajchowie, zwracając uwagę na popełnione przez nich błędy”²¹. Przy takim podejściu i stylu glosy As-Sabbana poszerzyły komentarz Al-Aszmuniego czterokrotnie. We współczesnych wydaniach liczą one sobie cztery opasłe tomy. Każde zdanie jest szczegółowo omówione, ale nie tylko to: As-Sabban tworzy własną terminologię gramatyczną.

²¹ *Haszijat as-Sabban. Szarh al-Aszmuni ‘ala Alfijjat Ibn Malik wa-ma’ahu szarh szawahid Al-‘Ajni*, oprac. Tsaha Abd ar-Ra’uf Sa’d, t. I-IV, Kair brw (Al-Maktaba at-Taufiqijja), t. I, s. 29.

Współczesne gramatyki języka arabskiego powstające w świecie arabskim wykorzystują metodologię Ibn Malika i jego komentatorów. Najślynniejsze i najobszerniejsze opracowanie gramatyki *An-Nahw al-wafi* (Wierna gramatyka) ‘Abbasa Hasana odwołuje się do metod Ibn Malika, a podręczniki szkolne w znacznej mierze ją wykorzystują.

Komentowanie okazało się drogą do rozwoju gramatyki. Nauka rozwija się różnie: czasami drogą rewolucyjnych przemian, zaskoczeń i niespodzianek, najczęściej jednak jest żmudnym rozwijaniem tego, co już zrobiono. A najważniejsza jest społeczna reakcja na rozwijane pomysły: jedne są akceptowane, inne pozostają zapomniane. Zaakceptowany pomysł wszyscy chcą stosować i rozwijać, tak to się dzieje w wypadku programów komputerowych, których zastosowania się mnożą i poszerzają, choć źródło pozostaje wciąż to samo. Podobnie rozwijają się cywilizacje: w mniejszym stopniu skokowo przez nagłe olśnienia, bardziej przez stopniowe poszerzanie tego, co kiedyś zrobili inni.

Przypadek Ibn Malika mieści się w takim rozwoju. Napisał banalną wierszowaną gramatykę i wpisał się w atmosferę swoich czasów: ludziom nie były potrzebne głębokie przemyślenia językoznawców klasycznych, a proste regułki, które można stosować i których znajomością można się popisywać. A co jest efekowniejsze od prostych wierszy na temat budzącej podziw gramatyki arabskiego języka literackiego? Książka trafiła w XIII wieku do Egiptu, gdzie zaczęła się rewolucja kulturowa Mameluków – Turków często nieznających arabskiego, *Alfijja* okazała się dziełem bezcennym, nawet jeśli mało zrozumieliśmy, to na pewno pięknie brzmiącym nieco swojską częstochowszczyzną, czyli arabskim metrum *radżaz*.